

Mətnlərin tərcüməsində terminlərin tərcümə üsulları

Aygün İsgəndərova

“Odlar Yurdu” Universiteti

E-mail: ayshad81@mail.ru

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. A.X. Ramazanova,
filol.ü.f.d., dos. Ş.Ə. Albaliyev

Açar sözlər: üsul, tərcüməşünaslıq, kodlaşdırma, tərcümə, transformasiya, proses, transkripsiya, transliterasiya, kalka, kateqoriya

Ключевые слова: метод, переводоведение, кодирование, перевод, трансформация, процесс, транскрипция, транслитерация, калька, категория

Key words: method, translation, coding, translation, transformation, process, transcription, transliteration, tracing, category

Tərcümə üsullarının müəyyənləşdirilməsi problemi tərcümənin iki dil materialı üzrə aparılmasına istinadla araşdırılır. Bu dildən birincisi mənbə dil, ikincisi isə obyekt dildir. Tərcümə obyekt dilin vasitələri ilə kodlaşdırılmış vahidlərin mənbə dilin vasitələri ilə təkrar kodlaşdırılmasını əhatə edir. Bu məqsədlə əvvəlcə mənbə dildəki vahidlərin hər biri dekodlaşdırılır, bundan sonra həmin vahidlərin obyekt dilin vasitələri ilə kodlaşdırılması prosesi gedir. Hər bir dilin leksik fondu vardır. Leksik vahid nominasiya, adlandırma vasitəsidir.

Hər bir sözün arxasında bir və ya bir neçə konkret əşya, predmet, obyekt, subyekt, hadisə, hərəkət, hal, keyfiyyət, kəmiyyət və s. durur. Söz bədii mətndə işlənərkən ona dil sisteminə xas olan mənalər transformasiya oluna bilər. Söz yeni məna çalarları, yeni sözlər qazana bilər. Sözlərə aid leksik və semantik qanunauyğunluqları aşkara çıxarmaq sözün makro və mikrokontekstlə əlaqəsini, sözlərin mənasının bir-birinin üzərinə gəlməsini və sözün daxili formasının açılması kimi məsələləri əhatə edir. Tərcümə prosesi də, demək olar ki, həmişə sözbəsöz gedir. Bunun səbəbi məzmunu yaradan əsas vahidləri və onların mənalarını müəyyənləşdirməkdir. Əsas leksik mənanı daşıyan sözlərdir. Bu sözlər və onların mənaları aydın olmadan tərcümə etmək mümkün deyildir. Tərcümə prosesində, ilkin olaraq mənbə dildə olan nisbi bitmiş fikri ifadə edən vahidi - cümləni təşkil edən bütün sözlər dekodlaşdırılır və onlara ekvivalent mənbə dilin sözləri müəyyənləşdirilir, kodlaşdırılır.

Tərcümənin sonrakı addımında kodlaşdırılmış sözlər arasındakı əlaqələr bərpa edilir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, obyekt dildə olan iki və daha artıq sözdən ibarət olan və bir anlayışı obyekt ifadə edən vahidlər də bir söz kimi götürülür, bu cür vahidlərin də obyekt dildəki qarşılıqları axtarılır. Proses transformasiyanın müxtəlif növlərini özündə birləşdirir [1].

Adekvat və ekvivalent tərcümədə mənbə dildəki vahidi əvəz edən obyekt dilin vahidi arasında müxtəlif xüsusiyyətli fərqlər yaranır, müəyyən kənaraçıxmalar müşahidə olunur. Mətn səviyyəsində tərcüməni adekvatlaşdıran bir sıra çevirmələr vardır. Belə çevirmələr transformasiyalar adlandırılır. «Transformasiya» terminin ilk dəfə Z.Harris istifadə etmişdir. Törədici qrammatikada eyni məzmun planına malik olub fərqli ifadə planlı sintaktik quruluşların yaranma qaydaları öyrənilir. Transformasiya qaydalarına əsasən ilkin və ya nüvə strukturundan digər quruluşlar, transformalar əldə olunur və əksinə, transformalar nüvə strukturuna gətirilir. Məsələn. «qız gəlin köçür», «gəlin köçən qız», «oğlan oynayır»,

«oynayan oğlan», «oğlanın oynamağı» və s. Tərcüməşünaslıqda «tərcümə transformasiyası» geniş istifadə olunur.

Mətnin tənzimləyici təsirini təmin etmək üçün obyekt dildəki mətnin xassələrinin obyekt dilin daşıyıcılarının kommunikativ səlahiyyətləri hansı nisbətdədirsə, ilkin və tərcümə mətnlərin uyğunluq dərəcəsi ən azı həmin nisbətdə olmalıdır. Bu, əslində orijinalın və tərcümənin ekvivalentliyi, adekvatlığı ilə çox yaxın mahiyyət daşıyır.

L.Latışev transformasiyanın əsas səbəbini mənbə və obyekt, dilin daşıyıcılarının kommunikativ səlahiyyətləri arasındakı əhəmiyyətli dərəcədə olan fərqlərdə görür və tərcümə transformasiyalarının üç başlıca səbəbini ayırır: mənbə və obyekt dillərin sistemlərində fərqlilik mənbə dildə olan kateqoriya obyekt dildə yoxdur və əksinə; mənbə və obyekt dilin normaları fərqlənir; mənbə və obyekt dilin daşıyıcılarının dil mühitindəki uzusun uyğunsuzluğu. Uzun dildən situativ istifadə qaydalarını əhatə edir. Nitq vərdişlərini və dil kollektivinin ənənələrini əhatə edir.

A.Arhipov transformasiyadan istifadə etməyin səkkiz səbəbini ayırır: obyekt dildə vahidlər birləşmə normalarını pozmaqdan yayınmaq; obyekt dilin işlək konstruksiyalarından istifadə etməyə cəhd göstərmək; cümlədə həmcins üzvlərin işlətməkdə dillərarası fərqləri aradan qaldırmaq; obyekt dil üçün yad olan sözdüzəltmə modellərindən istifadə etməmək; anlaşılmaqlıq yol verməmək; tərcümənin daha sadə və yığcam variantına nail olmaq; vacib informasiyanı çatdırmaq, izafi informasiya verməmək; obrazlılıq yaratmaq.

Göründüyü kimi, tərcümə transformasiya müxtəlif cür izah olunur. Bəzi tədqiqatçılar tərcümə transformasiyasını məhdudlaşdırırlar. Məsələn, V.Qak transformasiyanı dilin izomorf hadisələrinə əsaslanaraq dillərarası uyğunluqlardan imtina etmək kimi qiymətləndirir. Beləliklə, o, mənbə dillə obyekt dil arasında mümkün uyğunsuzluqları istisna edir. Müəllif bu cür çevirmələri, kvazitransformasiya» adlandırır. Onun fikrinə görə, kvazitransformasiya iki dil sistemi ilə şərtlənən dil vasitələrindən istifadə etmək fərqləridir. Kvazitransformasiya aşağıdakı hallarda qeydə alınır: leksik və qrammatik boşluqlar; qrammatik kateqoriyanın və ya sözün mənasındakı fərqlər olduqda. Transformasiya ilkin və son mətn, daha doğrusu, mənbə və obyekt dildəki mətn arasındakı münasibəti aydınlaşdırır. Burada «mətn» termininin işlədilməsi transformasiyaya daha geniş planda yanaşmaqdan irəli gəlir. Dar planda bu hadisə sadə terminlərin, termin-söz birləşmələrinin və tərkibi terminlərin tərcüməsində də özünü göstərir.

Tərcümə prosesini bir ifadə formasından başqa ifadə formasına keçid kimi təsəvvür etmək şərtidir. Çünki mənbə dildə ifadə vasitələri dəyişmir, olduğu kimi qalır. Tərcümədə obyekt dildə mənbə dilin ifadə vasitələrinə ekvivalentlər axtarılır. Tərcümə obyekt dilə təsir göstərir, onu müxtəlif cəhətlərdən inkişaf etdirir, zənginləşdirir. Məsələn, obyekt dildə yeni ifadə vasitələri, konstruksiyalar, terminlər, termin-söz birləşmələri, tərkibi terminlər yaranır. Eyni zamanda, iki dilin müqayisəli tədqiqatı üçün yeni material əldə olunur.

Tərcümə transformasiyalarının şərti səciyyəsi onların tərcümə aktından sonra müəyyənləşməsində də özünü göstərir. Tərcüməçinin müxtəlif transformasiyaları necə müəyyənləşdirməsi məlum deyildir. Lakin ilkin və tərcümə mətnlərini müqayisə edən tədqiqatçı transformasiyaları aşkara çıxarır, onları təsnif edir, qruplaşdırır. Nəticədə iki dil arasında birstiqamətli tərcümə transformasiyaları sistemi yaranır. Belə sistem tərcüməçilərin hazırlanmasında mühüm təcrübi əhəmiyyət daşıyır.

Tərcüməşünaslıqda transformasiya ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar müxtəlif tərcümə transformasiyalarının aşkara çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Təbii ki, bu transformasiya növlərinin təsnifi həm tərcüməşünaslıq, həm də terminologiya üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb

edir. Belə təsnifat üç əsas məsələni həllinə imkan yaradır: transkripsiya; transliterasiya; kalka; leksik-semantik dəyişmə; qrammatik transformasiya; kompleks leksik-qrammatik transformasiya; tərcümənin texniki üsulları.

Tərcümə transformasiyalarının təsnifinə dair müxtəlif tədqiqatçılar fikirlərini müqayisə etdikdə üç əsas növ-leksik, qrammatik, semantik növlər daha çox nəzərə çarpır. Bu cəhət onları qəbul etməyə zəmin yaradır. Eyni zamanda tədqiqatçılar transformasiyanın ümumi qruplarını ayırdıqdan sonra hər qrupa daxil olan yarımqrupları da göstərilir. Yalnız A.Şveytser transformasiyaların təsnifində komponent, pragmatik, referensial və üslubi səviyyələri əsas götürür. Bununla belə, o da alt növlərə ayırmada digər müəlliflərə yaxınlaşır. Tərcümə transformasiyası növlərinin təsnifi məsələləri haqqında fikirlərin təhlili iki vacib qənaətə gəlməyə imkan verir.

Birincisi, «tərcümə transformasiyası» anlayışı bəzi müəlliflərin işlərində tərcümə üsullarının toplusunu ifadə edir. Məsələn, V.Komissarovda bu aşkar görünür. Əksər müəlliflər isə tərcümə transformasiyası adı altında müəyyən sayda tərcümə üsulunu birləşdirir. İkincisi, tərcümə transformasiyasının üç qrupu vardır: leksik transformasiya; qrammatik transformasiya; semantik transformasiya. Bu üç qrup tərcümənin müxtəlif alt növlərini özündə birləşdirir.

Elmi-texniki mətnlərin tərcüməsində transformasiya geniş şəkildə tətbiqini tapır. Bu zaman bir dildə sabitləşmiş, digərdildə dəyişən termin variantının işlənmə sihəlləri müşahidə olunur.

Tərcümə prosesində mənbə dildə elə vahidlər, xüsusi halda elə terminlər qeydə alınır ki, bu terminlərin obyekt dildə qarşılığı olmur. Tərcümənin izah və şərh üsulu qarşılığın izah yolu ilə verilməsini gerçəkləşdirir. Tərcüməşünaslıqda bu üsula tərcümə-təsvir də deyilir. «Təsvir», «şərh» və «izah» anlayışları tərcümədə eyni və ya yaxın mahiyyət kəsb edir. Burada əsas terminin ifadə etdiyi anlayışın mənasını obyekt dilin daşıyıcısına aydınlaşdırmaqdır. Elmi-texniki tərcümədə izahın definitiv kontekst şəklində verilməsi daha məqbuldur. Tərcümə-təsvir terminin qarşılığını vermir, anlayışı izah edir. Nəticədə obyekt dildə mənbə dildə olduğu kimi anlayışı ifadə edən termin yaradılmır. Texniki mətnlərdə terminlərin işlənməsinin tezlik xüsusiyyətləri vardır. Yəni eyni termin bir mətnə müxtəlif sayda işləne bilər. Tərcüməçi hər dəfə bu terminlə üzləşəndə onun yerinə anlayışın izahını qoya bilməz.

Çünki izah həcminə görə geniş ola bilər. Ona görə də elmi-texniki tərcümədə rast gəlinən terminin obyekt dildə qarşılığını tapmaq və təyin etmək vacib şərtə çevrilir. Tərcümə prosesində bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün mənbə dildəki termini almaq zərurəti ortaya çıxır. Bəzən termin mənbə dildən ya olduğu kimi, bəzən isə qismən dəyişdirilmə yolu ilə alınır. Beləliklə, tərcümənin terminalma ilə bağlılığı meydana çıxır, tərcüməşünaslıqda «tərcüməalınma» terminindən də istifadə olunur. Bu mənbə dildə olan vahidin obyekt dilə gətirilməsidir. Hadisəni tərcümə aspektində təhlil etsək, terminin alınması ilə onun tərcümə olunmasının müxtəlif hadisələr olduğunu görürük. Bir çox tədqiqatçılar terminin alınmasını terminin tərcüməsi ilə eyniləşdirirlər. Məhz bunun nəticəsidir ki, terminlərin tərcüməsinin transliterasiya, transkripsiya üsullarını və transliterasiya ilə transkripsiyanın vəhdətini əhatə edən üçüncü aralıq bir üsulu da qeyd edirlər. Fikrimizcə, bu məsələyə bir qədər aydınlıq gətirmək lazım gəlir[3].

Ədəbiyyatda terminlərin tərcüməsində ən geniş yayılmış iki üsulu kimi transliterasiya və transkripsiyanı ayırırlar. Dildə yeni terminoloji vahidin yaradılması prosesində yeni terminin dilin qrafik işarələri və ya qrafemləri ilə işarələnməsi, kodlaşdırılması hadisəsi baş verir. Yeni işarələrlə formalaşan terminin semantikasi və ya mənası transliterasiya və transkripsiya

zamanı mənbə dildən götürülür. Termin və onun komponentləri dilin özünə məxsus səmlər daşmır. Dilə aid səmlər yalnız qismən transkripsiya və ya qismən transliterasiya halında mümkündür. Bütün bu halların aydınlaşdırılması transliterasiya və transkripsiyanın mahiyyətini açmağı tələb edir. Bundan əvvəl, transliterasiya və transkripsiyanın tərcümə üsulu kimi qəbul edilməsinə dair bir sıra elmi fikirləri nəzərdən keçirək.

Terminologiyada transliterasiya üsulu mənbə dildə olan terminin obyekt dilin qrafik vasitələri ilə əvəzlənməsi prosesidir. Transliterasiyada termin mənbə dildən obyekt dilə keçirilir. Bu zaman bir qrafik sistemdən digərinə keçid baş verir. İngilis dilindən terminlərin Azərbaycan dilinə transliterasiyası bu iki dilin qrafik sistemlərini qarşılaşdırmağı, ilk baxışdan qrafik səviyyədə ekvivalentləri təyin etməyi tələb edir. Rus dilindən tərcümədə isə rus və Azərbaycan dillərinin əlifba vahidləri arasında ekvivalentlik tədqiqat obyektinə olur.

Transkripsiya üsulu xarici dildəki terminin orijinal tələffüz formasının fonemlər vasitəsilə təqdim olunmasıdır. Qeyd olunan üsullar, ola bilsin ki, ilk dəfə şəxs adlarını, yer adlarını, gəmi, qəzet və b. adları obyekt dildə vermək məqsədilə istifadə olunmuşdur[4].

Transkripsiyanın başlıca fərqləndirici xüsusiyyəti mənbə dilin fonemlərinin obyekt dildə müvafiq fonemi ifadə edən qrafemlərlə verilməsidir. Transkripsiyanı transliterasiyadan ayıran cəhət sözün mənbə dildəki səslənməsini saxlamaqla onun koloritini, etnokulturoloji mahiyyətini qorumaqdır. Bilavasitə şəxs adları, soyadları, yaşayış məskənləri, küçə və başqa bu tipli onomastik vahidlərin adlarının transkripsiya ilə verilməsi əhəmiyyətlidir. Terminlərin transkripsiya vasitəsilə verilməsi də ümumi məzmunun, bədii əsərin etnokulturoloji, etnoqrafik xüsusiyyətlərini tərcümədə saxlamağı tələb edir.

Hər iki üsulun mahiyyətini aydınlaşdırmağa, onların terminlərin tərcüməsində istifadə xüsusiyyətlərini açmağa çalışsaq, bu zaman normativlik kimi mühüm bir cəhət ön plana keçir. Sahəyə məxsus xüsusi dildə terminologiya mərkəzi yer tutur, müstəqil formalaşma və inkişaf xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Bu isə terminin qiymətləndirilməsinin lingvistik kriteriyalarını, terminin normativliyini təyin etmək tələbini ortaya atır. Norma dilin daxili strukturunun zəruri və vacib elementidir. «Norma dildə bütün mövcud kateqoriyaların hamısından daha çoxaspektli bir sistemdir. Bu sistemdə həm tarixilik, həm müasirlik var. Norma həm yazılı, həm də şifahi dildə mövcuddur. Norma, həmçinin, sabit qaydalara malik olan milli dilin ayrı-ayrı nitq areallarında mövcuddur. Norma həm ümumi səciyyəyə malikdir, həm də sosial xarakterlidir, xüsusi dil kollektivlərinə xidmət edir».

Norma elə bir kateqoriyadır ki, burada dilin milliliyi, özünəməxsusluğu təcəssüm olunur. Hər hansı dil ailəsi bir-birinə tarixi-genetik və tipoloji cəhətdən nə qədər yaxın olur olsun, norma onları xüsusiləşdirir və hər birinin informasiya funksiyasında fərdi xüsusiyyətləri ortaya çıxarır. Lakin elmi dildə istifadə olunan terminlər ikili səciyyə daşıyır. Onlar leksik vahiddən başqa, termin üçün də nəzərdə tutulmuş normativliyə tabe olmalıdırlar. Çünki «dilnin leksik sistemi bütövlükdə götürüldükdə ierarxik ardıcılıqla düzülmüş spesifik səviyyələrə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur. Yəni bu sistemdə dilin ümumi leksikası, onun müəyyən bir hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminoloji leksika bir-birini tamamlayır» [5].

Transkripsiyanı transliterasiyadan ayırarkən ən mühüm meyar bir halda qrafemlərin əvəzlənməsi, digər halda isə fonemlərin əvəzlənməsi olur. Lakin transliterasiyada da hərflərin uyğunluğu fonem uyğunluğu əsasında təyin olunur. Yəni əlifbanın bu və ya digər hərfinin başqa bir əlifbanın hərfi ilə əvəz edərkən onların arxasında duran səs, fonem mütləq nəzərə alınır. Digər halda şifrələmə və deşifrələmə getmiş olur. Rus dilinin «kassa» sözündəki qrafemləri Azərbaycan dilinin qrafemləri ilə ixtiyari şəkildə əvəz etsək müxtəlif qarşılıq

formalarını seçə bilərik.

Məsələn k - t, a - m, s - y əvəzləmələrini götürsək onda rus dilindəki «kassa» sözünün yerinə Azərbaycan dilində «tmyym» qarşılığını alırıq. Bu nümunədə hərflərin əvəzlənməsi prosesi ifadəsini tapır. Hərflər əvəzlənərkən onların hansı səsi ifadə etməsi nəzərə alınmamışdır. Bu, transliterasiya deyildir. Rus dilindəki «kassa» sözü Azərbaycan dilinə «kassa» şəklində transliterasiya olunacaqdır. Eyni bir dildən olan mətnlərin sözlərin transliterasiyası da mümkündür. Bu halda fonem uyğunluğu vacib şərtidir. Məsələn ərəb qrafikalı əlifbada yazılmış Azərbaycan dilində olan mətn transliterasiya olunur.

Deməli, mahiyyətə transliterasiyada və transkripsiya üçün fonem uyğunluğu eyni dərəcədə mühüm və vacib şərtidir. Onları fərqləndirən əsas cəhət iki dilin birində olmayan qrafemlərin fonoloji səviyyə nəzərə alınmaqla başqa dildə verilməsidir. Bu şərt transkripsiyaya xasdır. İstər transliterasiya, istərsə də transkripsiya zamanı mənbə dildən sözün alınması baş verir.

Terminologiyada terminin alınması baş verir. Nəticədə tərcümə deyil, terminalma baş verir. Ona görə də bəzi tədqiqatçılar «tərcüməsiz-alınma», «tərcümə-sözləmə», «tərcümə-terminalma» terminlərindən istifadə edirlər. Biz «tərcümə-terminalma» terminini və onun ifadə etdiyi anlayışın terminlərin transliterasiya və transkripsiya üsulu ilə tərcüməsi mənasında başa qəbul edirik.

Beləliklə, tədqiqat və təhlil elmi-texniki mətn və terminlər tərcümənin aşağıdakı əsas üsullarını ayırmağa imkan verir: tərcümə-terminalma (transkripsiya, transliterasiya); təsviri tərcümə; kalka; transformasiya (leksik, qrammatik, semantik). Elmi-texniki mətn və terminlərin tərcüməsində bu üsulların tətbiqi məsələlərini araşdırmaq birinci dərəcəlidir. Şübhəsiz ki, transformasiya üsulları ilə tərcümə araşdırılarkən onun alt növlərinin tətbiqi məsələlərinə də aydınlıq gətirmək olar. Qeyd etdiyimiz kimi, terminlərin tərcüməsi məsələsinə iki aspektdən yanaşmaq lazım gəlir. Bir halda bu, elmi dildə yazılmış mətnin tərcüməsi prosesində terminin tərcüməsidir. Digər halda isə terminin leksik vahid kimi tərcüməsidir.

Məqalənin aktuallığı. Tərcümə üsullarının müəyyənləşdirilməsi tərcüməşünaslığın ümumi nəzəriyyəsinə aid olan problemdir. Azərbaycan filologiyasında tərcümə prosesinin bütün səviyyə və üsulları zaman-zaman tədqiqata cəlb olunmuşdur. Amma tərcümə sənətində terminlər və onların tərcüməsi zamanı yaranan problemlər hər zaman öz aktuallığı ilə seçilən məsələlərdən olmuşdur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə, ilk dəfə olaraq mətnlərin bu və ya digər dillərdən tərcüməsi zamanı yaranan problemlər və xüsusilə terminlərin tərcümə məsələləri araşdırılır, terminlərin tərcümə üsulları və vasitələrinə nəzər salınır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən bakalavr və magistr pilləsində təhsil alan tələbələr, tərcümə məsələləri və xüsusilə də tərcümə sənəti ilə məşğul olanlar həm nəzəri, həm də praktik baxımdan faydalana bilər.

Ədəbiyyat

1. В.Комиссаров Современное переводоведение. М., 1999.
2. И.Ревзин, В.Розенцвейг. Основы общего и машинного перевода. М., 1964.
3. Е.Аллахвердиева. Бədii tərcümənin linqvistik problemləri. Bakı, 1967.
4. Ç. Hüseynzadə. Azərbaycan dilinin morfolojiyası və terminologiyası. Bakı, 2010.
5. S.Sadiqova. Termini ümumişlək şəzlərdən fərqləndirən cəhətlər. Bakı, 2010.

